

TOMASZ KRUSZEWSKI

Uniwersytet Wrocławski

Wrocław i okręg wrocławski w wyborach do sejmiku prowincjonalnego na Śląsku w XIX i XX wieku

Już od ustanowienia sejmiku prowincjonalnego na Śląsku stolica prowincji Wrocław była uprzywilejowana jako miejsce obrad tegoż sejmiku. W tym miejscu warto zastanowić się, jakie miejsce zajmowało miasto Wrocław i jego okręg w zasadach prawa wyborczego. Z racji podziału posłów na cztery stany, miejsce stolicy prowincji mogło dotyczyć stanów od drugiego do czwartego, gdyż stan pierwszy — obejmujący arystokrację — nie miał żadnego odniesienia do Wrocławia¹. Stąd rozważania nad miejscem Wrocławia w prawie wyborczym można rozpocząć od stanu drugiego. Wobec wyłączenia osób utytułowanych w stanie drugim znaleźli się pozostali posiadacze dóbr rycerskich. Zdecydowano się oprzeć propozycje okręgów wyborczych na aktualnych strukturach podziału terytorialnego (powiaty ujęte w grupy)². Zaproponowano przyznanie 30 mandatów obszarowi Śląska i hrabstwa kłodzkiego i dodatkowo 6 mandatów dla Górnych Łużyc. Liczby te znalazły się następnie w ustawie ustanawiającej sejm prowincjonalny z 27 III 1824 r.³ Szczegółowe rozpisanie okręgów wyborczych uregulował król w rozporządzeniach z 27 XI 1824 i 2 VI 1827 r.⁴ Przedstawiało się ono następująco (tabela 1, kolejno podano nazwę okręgu, nazwy powiatów i liczbę deputowanych).

¹ Zob. szerzej T. Kruszewski, *Sejm prowincjonalny na Śląsku (1824–1933)*, Wrocław 2000.

² R. Roepfel, *Beiträge zur neueren Geschichte Preußens*, 3. *Zur Geschichte der ersten Einrichtung d. heut. Provinzialstände Schlesiens*, „Übersicht der Arbeiten u. Veränderungen der schles. Gesellschaft für vaterländ. Cultur”, Jg. 1846, s. 278.

³ *Gesetzsammlung für die Königlichen Preussischen Staaten* [od 1907 r. *Preussische Gesetzsammlung*], dalej PGS, Jg. 1824, s. 63.

⁴ *Amtsblatt der Königlichen [od 1918 r. Preussischen] Regierung zu Breslau* (cyt. dalej: ABB), Jg. 1825, s. 11 nn.; PGS, Jg. 1827, s. 63–64.

Tabela 1. Struktura szlacheckich okręgów wyborczych do sejmów prowincjonalnych w latach 1824–1873

Lp.	Nazwa okręgu	Obszar okręgu (powiaty)	Liczba mandatów stanu szlacheckiego (drugiego)
1.	głogowski ⁵	głogowski, koźuchowski, szprotawski, zielonogórski i żagański	3
2.	legnicki	bolesławiecki, chojnowski, legnicki, lubiński i lwówecki	2
3.	jeleniogórski	bolkowski, jaworski, jeleniogórski i świerzawski	2
4.	świdnicki	dzierżoniowski, kamiennogórski, strzegomski, świdnicki i wałbrzyski	3
5.	kłodzki	bystrzycki, kłodzki, ząbkowicki i ziebicki	2
6.	wrocławski	niemczański, oławski, strzeliński, średzki i wrocławski	3
7.	wołowski	górowski, miłicki, ścinawski i wołowski	2
8.	oleśnicki	namysłowski, oleśnicki, sycowski i trzebnicki	3
9.	brzeski	brzeski, kluczborski, niemodliński i opolski	2
10.	strzelecki	lubliniecki, oleski ⁶ , strzelecki i toszecki	2
11.	raciborski	bytomski, pszczyński, raciborski i rybnicki	2
12.	prudnicki	głubczycki, grodkowski, kozielski, nyski i prudnicki	3
13.	górnołużycki	Hoyerswerda, lubański, Rothenburg, zgorzelecki	6

Jak widać z powyższego zestawienia, w stanie szlacheckim jeden z okręgów został nazwany wrocławskim. Obejmował on powiaty: niemczański, oławski, strzeleński, średzki i wrocławski. Samo zestawienie nie zawiera informacji praktycznych, jak w rzeczywistości rozkładała się liczba posłów z tych powiatów między nimi. Do zbadania tego problemu konieczna jest analiza składu posłów wybranych na podstawie podanych wyżej przepisów. Posłowie szlacheccy byli według tych zasad wybierani aż do 1875 r. Ponieważ istotną cezurą jest tu Wiosna Ludów, analizę grupy posłów z okręgu wrocławskiego podzielimy na dwie części. W pierwszej

⁵ VIII sejm prowincjonalny zgłosił 13 III 1845 r. petycję, by miejsce odbywania wyborów przenieść z Głogowa do Nowej Soli. Przemawiały za tym względy komunikacyjne, centralne położenie tego miasta ułatwiłoby uczestnictwo w wyborach. Król zgodził się z tą argumentacją; por. *Verhandlungen des achten Provinzial-Landtages des Herzogthums Schlesien, der Grafschaft Glatz und des Markgraffthums Ober-Lausitz, Preußischen Antheils, nebst dem von Seiner Majestät dem Könige darauftheilten Allerhöchsten Landtags-Abschiede vom 27. Dezember 1845*, Breslau 1846; s. 110 i 206; cyt. dalej VIII L.

⁶ Powiat oleski zaliczono do tego okręgu w rozporządzeniu z 27 XI 1824 r., pominięto w rozporządzeniu z 2 VI 1827 r. i ponownie dopisano w uzupełniającym rozporządzeniu z 9 IX 1827 r.; PGS, Jg. 1827, s. 127; por. C.W. v. Lancizolle, *Rechtsquellen für die gegenwärtige landständische Verfassung in Preußen mit Einfluß der Landtagsabschiede*, Berlin 1847, s. 124–125.

poddamy analizie skład posłów z lat 1825–1845. Tabela 2 przedstawia osoby, które wybierano na posłów w okręgu wrocławskim w omawianym okresie (z podaniem numeru sejm)⁷.

Tabela 2. Szlacheccy posłowie do sejmu prowincjonalnego z okręgu wrocławskiego w latach 1825–1845

Lp.	Imię i nazwisko posła	Zawód posła	Oznaczenie sejmów prowincjonalnych
1.	Nicolaus Otto Ferdinand von Debschütz und Schadowalde	dyrektor ziemstwa z Rakoszyc (średz.)	I, II, III i V, na którym nie przyjął mandatu
2.	hr. Emanuel von Hoverden-Plenken	landrat oławski z Psar	II, w miejsce Pfeila, IV–VI, zmarł w czasie obrad
3.	hr. August von Königsdorf	landrat wrocławski z Kobierzyc i Ślęzy	I–IV, na II złożył mandat
4.	baron von Lüttwitz	posiadacz z Wrocławia-Partynic	na II, jeżeli był z-cą posła wszedł za von Königsdorfa i IV

⁷ Źródła archiwalne pozwalają na ustalenie składu personalnego sejmu śląskiego z lat 1825–1845. Wykaz deputowanych udało się sporządzić na podstawie informacji zawartych w aktach pruskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Tajnym Archiwum Państwowym w Berlinie oraz wydrukowanych protokołów obrad pięciu ostatnich sejmów tego okresu. Posłów podzielono na stany i okręgi wyborcze, w nawiasach informując o sejmach, na których dana osoba była obecna. Zob. I Landtag: Geheimes Staatsarchiv-Preussischer Kulturbesitz-Berlin-Dahlem zespół akt Pruskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (Innenministerium), dalej jako GStA PK, Akta MSW, Rep. 77, I HA, IV. Abt., D.XXIII d, Nr. 1, Bd. 1, niepaginowana.

II Landtag: *ibidem*, Nr. 10, pag. 23–28, 61v, 70, 71v, 78 n. oraz 125–127.

III Landtag: *ibidem*, Nr. 13, niepaginowana.

IV Landtag: *ibidem*, Nr. 18, niepaginowana oraz *Verhandlungen des vierten Provinzial-Landtages des Herzogthums Schlesien, der Grafschaft Glatz und des Markgrafthums Ober-Lausitz, auf dem im Jahre 1833 abgehaltenen vierten Land-Tage*, Breslau [1834?], s. 3–8.

V Landtag: GStA PK, Akta MSW, Rep. 77, I HA, IV. Abt., D.XXIII d, Nr. 21, niepaginowana oraz *Verhandlungen des fünften Provinzial-Landtages des Herzogthums Schlesien, der Grafschaft Glatz und des Markgrafthums Ober-Lausitz, auf dem im Jahre 1837 abgehaltenen fünften Land-Tage*, Breslau [1838?], s. 63–68.

VI Landtag: GStA PK, Akta MSW, Rep. 77, I HA, IV. Abt., D.XXIII d, Nr. 25, Bd. 1, pag. 40–81 oraz *Verhandlungen des sechsten Provinzial-Landtages des Herzogthums Schlesien, der Grafschaft Glatz und des Markgrafthums Ober-Lausitz, Preußischen Antheils, nebst dem von Seiner Majestät dem Könige darauf ertheilten Allerhöchsten Landtags-Abschiede vom 6. August 1841*, Breslau [1841?], s. 16–20.

VII Landtag: GStA PK, Akta MSW, Rep. 77, I HA, IV. Abt., D. XXIII d, Nr. 31, Bd. 1, pag. 20–63 i 77–80 oraz *Verhandlungen des siebenten Provinzial-Landtages des Herzogthums Schlesien, der Grafschaft Glatz und des Markgrafthums Ober-Lausitz, Preußischen Antheils, nebst dem von Seiner Majestät dem Könige darauf ertheilten Allerhöchsten Landtags-Abschiede vom 30. Dezember 1843*, Breslau 1844, s. 8–14 (dalej: VIII).

VIII Landtag: GStA PK, Akta MSW, Rep. 77, I HA, IV. Abt., D.XXIII d, Nr. 36, Bd. 1, pag. 25–54, 90–131 i 132–169 oraz *Verhandlungen des achten Provinzial-Landtages des Herzogthums Schlesien, der Grafschaft Glatz und des Markgrafthums Ober-Lausitz, Preußischen Antheils, nebst dem von Seiner Majestät dem Könige darauf ertheilten Allerhöchsten Landtags-Abschiede vom 27. Dezember 1845*, Breslau 1846, s. 8–12.

Cd. tab. 2

Lp.	Imię i nazwisko posła	Zawód posła	Oznaczenie sejmów prowincjonalnych
5.	hr. Friedrich Rudolph August von Pfeil	posiadacz z Przerzeczyna Dolnego (niemcz.)	I–III, na II złożył mandat
6.	Friedrich von Röder	posiadacz z Żórawiny (wroc.)	VI–VIII, na VI wszedł w połowie obrad po śmierci Hoverdena
7.	hr. Gustav von Saurma-Jeltsch	właściciel majoratu Jelcz (oł.)	V–VIII, na V za Debschütza
8.	hr. Georg von Stosch	posiadacz z Mańczyc (niemcz.)	V–VIII

Zasadniczy wniosek z tabeli 2 wskazuje, że przez pierwsze 20 lat istnienia sejmku prowincjonalnego jedynie powiat strzeliński nie był ani razu reprezentowany. Dominowały w faktycznym wybieraniu posłów powiaty wrocławski i niemczański, ale widać także posłów wywodzących się z powiatów łańcuskiego i średzkiego. Wybierano arystokratów i urzędników, co będzie zresztą normą także dla kolejnych dekad XIX stulecia. Widać pewne zmiany personalne, ale żaden z posłów nie pełnił swej funkcji więcej niż cztery razy.

Zmiana osobowa dokonała się w kolejnym okresie istnienia sejmku prowincjonalnego od reaktywacji systemu w 1851 r. aż po reformy 1875 r. Wrocławskie trzy mandaty tym razem obsadzono następująco (tabela 3):

Tabela 3. Szlachecy posłowie do sejmku prowincjonalnego z okręgu wrocławskiego w latach 1851–1873

Lp.	Imię i nazwisko posła	Zawód posła	Oznaczenie sejmów prowincjonalnych
1.	Eduard Kracker von Schwarzenfeld	starszy ziemski z Bogunowa i poseł do pruskiego landtagu	IX–XXIII
2.	Otto Emil von Lieres und Wilkau	starszy ziemski z Galowic (wroc.)	XXI–XXIII
3.	hr. Johann Gustav Saurma von und zu der Jeltsch	właściciel majoratu Jelcz	IX–XIX
4.	hr. Friedrich Bernhard von Sauerma	dyrektor ziemstwa z Wyszonowic (strzeliń.)	XV
5.	hr. Remus von Woyrsch sen.	właściciel majoratu z Pilczyc (ob. Wrocław)	XX–XXIII
6.	hr. Eduard von Zedlitz-Trützschler, zwany von Falkenstein	prezydent rejencji wrocławskiej, z Świątników (ob. Wrocław)	IX–XIV i XVI–XX

Tym razem była większa stabilność posłów: jeden był wybierany nawet przez cały okres, kilku charakteryzowało się podobnym stażem; ostatnią grupę tworzyli posłowie wybierani sporadycznie.

* * *

Kolejnym, trzecim stanem w prawie wyborczym było mieszczaństwo. Najwięcej problemów stwarzało — obok układu mandatów — ustalenie uprawnień wyborczych osób zaliczonych do stanu mieszczańskiego⁸. Ostatecznie zaproponowano królowi Fryderykowi Wilhelmowi III przyznanie trzeciemu stanowi 24 mandatów (w tym Wrocławowi 6 głosów wirylnych). Liczba ta obejmowała miasta Śląska i hrabstwa kłodzkiego. Dla miast Górnych Łużyc zaproponowano dodatkowe 4 mandaty. Głos wirylny powinny również otrzymać miasta mające ponad 7 tys. mieszkańców (Brzeg, Głogów, Legnica, Nysa, Świdnica i Zielona Góra). Resztę miast proponowano podzielić na trzy klasy (zależnie od liczby mieszkańców: od 4 do 7 tys., od 2 do 4 tys. i poniżej 2 tys.). Odnośnie do Górnych Łużyc przewidziano dla miast Zgorzelca i Lubania Śląskiego głosy wirylne (odpowiednio dwa i jeden). Reszta miast (podobnie jak miasta śląskie) otrzymała jeden głos kolektywny. Miasta te miały być podzielone na dwanaście okręgów wyborczych i trzynasty dla Góry Łużyc⁹.

Liczba 28 mandatów dla stanu trzeciego znalazła się też w ustawie z 27 III 1824 r.¹⁰ Szczegółowy rozdział mandatów uregulowany został w rozporządzeniach wykonawczych do ustawy z 27 XI 1824 i 2 VI 1827 r.¹¹ Największym miastom przyznano głosy wirylne: Wrocławowi trzy, Brzegowi, Głogowowi, Legnicy, Nysie, Świdnicy i Zielonej Górze po jednym. Kilka miast uzyskało głosy kurialne, które zostały ujęte w pary, tak więc jedno lub drugie uzyskiwać miało mandat w danej kadencji sejmu. Rozporządzenie z 27 XI 1824 r. przewidywało następujące pary: Kłodzko i Ząbkowice, Jelenia Góra i Kamienna Góra, Jawor i Złotoryja. Dalsze pary do rozważenia przedstawił król na I landtagu; spotkały się one z akceptacją posłów. Znalazły się w rezolucji końcowej stanów śląskich i w wydanym w tym samym dniu (2 VI 1827 r.) rozporządzeniu: Bolesławiec i Żagań oraz Opole i Racibórz¹².

Słabością tych uregulowań była możliwość stałej zamiany obu miast z sejmu na sejm. Stąd VIII sejm zgłosił postulat, by miasto wybierać na całą sześcioletnią kadencję. Zgłoszono też wniosek, by dane miasto mające głos alternatywny mogło ze swojego miejsca wybrać mieszczanina z zupełnie innego miasta (petycja z 11 III 1845 r.). Na obie te propozycje zgodził się Fryderyk Wilhelm IV¹³.

⁸ R. Roepfel, *op. cit.*, s. 298.

⁹ *Ibidem*, s. 282.

¹⁰ PGS, Jg. 1824, s. 63.

¹¹ ABB, Jg. 1825, s. 12 nn.; PGS, Jg. 1827, s. 64 nn.

¹² *Verhandlungen des ersten Provinzial-Land-Tages des Herzogthums Schlesien, der Grafschaft Glatz und des Markgrathums Ober-Lausitz auf dem im Jahre 1825 abgehaltenen ersten Land-Tage*, Breslau [1827], cyt. dalej: I L., s. 20. W następnych latach próbowano jeszcze tworzyć dalsze pary miast, ale nie spotkało się to z poparciem pruskiego MSW, zob. GStA PK, MSW Prus, Rep. 77, I HA, IV. Abt., D.XXIIIId, Nr. 13, nie paginowana, pisma: z 8 VII 1829 (miasta dolnośląskie), z 24 IX 1829 r. (miasta górnośląskie).

¹³ VIII L., s. 103 i 204.

Pozostałe miasta podzielono na następujące dwanaście okręgów wyborczych (tabela 4).

Tabela 4. Struktura mieszczańskich okręgów wyborczych do sejmu prowincjonalnego w latach 1824–1873

Lp.	Nazwa okręgu	Obszar okręgu (miasta)
1.	głogowski ¹⁴	Konotop ¹⁵ , Kożuchów, Nowa Sól, Nowe Miasteczko, Nowogród Bobrzański, Otyń, Przemków, Przewóz, Sława, Szprotawa, Żagań (do 1827)
2.	legnicki	Bolków, Bytom Odrzański, Chobienia, Chojnów, Dobromierz, Lubin, Polkowice, Prochowice, Rudna, Świerzawa
3.	jeleniogórski	Chełmsko Śl., Gryfów Śl., Kowary, Lubawka, Lubomierz, Lwówek Śl., Miedzianka, Mirsk, Nowogrodziec n. Kwisą, Wleń
4.	świdnicki	Boguszów, Dzierżoniów, Mieroszów, Niemcza, Srebrna Góra, Świebodzice, Wałbrzych, Ziębice ¹⁶
5.	kłodzki	Bardo Śl., Bolesławów, Bystrzyca Kł., Duszniki Zdr., Łądek Zdr., Lewin Kł., Międzyzlesie, Nowa Ruda, Radków, Złoty Stok
6.	wrocławski	Kąty Wr., Oława, Sobótka, Strzegom ¹⁷ , Strzelin, Środa Śl., Wiązów
7.	wołowski	Cieszków ¹⁸ , Czernina, Góra Śl., Lubiąż ¹⁹ , Milicz, Strupina, Sułów, Ścinawa, Wąsosz, Wińsko, Wołów, Żmigród

¹⁴ Miejszem wyborów od 1845 była Nowa Sól; VIII landtag prowincjonalny zgłosił 13 III 1845 r. petycję, by miejsce odbywania wyborów przenieść z Głogowa do Nowej Soli, przemawiały za tym względy komunikacyjne, centralne położenie tego miasta ułatwiłoby podróżowanie na wybory. Król zgodził się z tą argumentacją; por. VIII L., s. 110 i 206.

¹⁵ Konotop na mocy rozporządzenia z 22 VI 1839 r. został pozbawiony praw miejskich i przeniesiony do stanu czwartego; por. GStA PK, MSW Prus, Rep. 77, I HA, IV. Abt., D.XXIIIId, Nr. 4, vol. 3, niepaginowana; Lancizolle, *op. cit.*, s. 125.

¹⁶ Rozporządzeniem z 8 VI 1844 r. Ziębice przeszły do szóstego okręgu w miejsce Strzegomia; PGS., Jg. 1844, s. 179, por. C.W. v. Lancizolle, *op. cit.*, s. 127. Sprawę przesunięcia tego miasta do innego okręgu wywołała petycja Strzegomia, który z powodu odległości chciał należeć do okręgu świdnickiego. Petycję tę podniósł VII sejm 24 III 1843 r. Spotkała się ona z pozytywnym przyjęciem ze strony króla i została zaakceptowana w rezolucji końcowej tego sejmu; GStA PK, MSW Prus, Rep. 77, I HA, IV. Abt., D.XXIIIId, Nr. 4, vol. 1, niepaginowana; VII L., s. 183 i 328.

¹⁷ Strzegom na mocy rozporządzenia z 8 VI 1844 r. przeszedł do okręgu czwartego w miejsce Ziębic, por. przypis 16.

¹⁸ Cieszków na mocy rozporządzenia z 8 VI 1844 r. utracił prawa miejskie i został przeniesiony do stanu czwartego; PGS., Jg. 1844, s. 179; por. C.W. v. Lancizolle, *op. cit.*, s. 127. Sprawa pozbawienia Cieszkowa, a także Lubiąza została przedstawiona w dekrete propozycyjnym na VII sejm. Odnośnie do Lubiąza i Cieszkowa minister spraw wewnętrznych postawił problem, że miasteczka te nie spełniały kryteriów ustawy o miastach z 1808 r.; VII L., s. 5–6. Landtag podzielił stanowisko króla w tym zakresie; *ibidem*, s. 113–114. W rezolucji końcowej oba miasta pozbawiono praw wyborczych w stanie III; *ibidem*, s. 316.

¹⁹ Por. przypis 18.

8.	oleśnicki	Brzeg Dolny ²⁰ , Dobroszyce, Międzybórz Syc., Prusice, Psie Pole /od 1928 dzielnica Wrocławia/, Syców, Trzebnica, Twardogóra, Uraz
9.	brzeski	Bierutów, Buczyna, Karłowice ²¹ , Kluczbork, Lewin Brz., Namysłów, Niemodlin, Rychtal, Wołczyn
10.	strzelecki	Dobrodzień /od 1827 w okr. raciborskim/, Gorzów Śl., Krapkowice, Leśnica, Lubliniec, Olesno, Opole /do 1827/, Skorogoszcz, Sośnicowice, Strzelce Op., Toszek, Ujazd
11.	raciborski ²²	Bytom, Gliwice, Koźle, Mikołów, Pszczyna, Pyskowice, Racibórz /do 1827/, Rybnik, Tarnowskie Góry, Wodzisław Śl., Żory
12.	prudnicki	Baborów, Biała Prudnicka, Głogówek, Głubczyce, Głuchołazy, Grodków, Kietrz, Prudnik, Otmuchów, Paczków
13.	górnoluzyczny	Hoyerswerda (Wojerecy), Howa ²³ , Leśna, Muskau (Mużaków), Pobiedna ²⁴ , Reichenbach OL (Rychbach), Rothenburg (Rozbork), Ruhland (Rugwan), Sulików, Wittichenau (Kulow), Zawidów, Złotniki Lubańskie ²⁵

Sprawa liczebności posłów stanu III (a także IV), która od początku była w ostrej formie krytykowana przez liberałów, wróciła w połowie lat 40. XIX w. Postępujący rozwój miast czynił coraz bardziej nieproporcjonalną reprezentację arystokracji i szlachty wobec mieszczaństwa i chłopstwa. O walce trwającej w latach trzydziestych i czterdziestych XIX w., zmierzającej do polepszenia pozycji mieszczan w sejmach prowincjonalnych, w tym i w śląskim, świadczy liczna korespondencja, jaka zachowała się w Tajnym Archiwum Państwowym w Berlinie²⁶.

O zwiększenie liczby deputowanych stanu mieszczańskiego wystąpili też deputowani z Wrocławia na VII sejmie w 1843 r., których poparło 33 innych posłów.

²⁰ Miasto to było bliskie utraty praw miejskich. Na VII sejmie król zaproponował, by Brzeg Dolny, jako zbyt mały, przesunąć ze stanu III do IV; sejm nie podzielił tego stanowiska, co król zaakceptował w rezolucji końcowej tego sejm; VII L., s. 5, 6, 113, 114, 316 i 317.

²¹ Karłowice pozbawiono praw miejskich wraz z Cieszkowem i Lubiążem; por. jak w okręgu wołowskim. Sprawę pozbawienia praw miejskich Karłowic podniósł król na VII sejmie; twierdził, że miasteczko to nigdy nie uzyskało pełnych praw, a przywilejem z 7 X 1712 r. stało się jedynie miasteczkiem targowym (*Markflecken*); VII L., s. 5–6. Z argumentacją tą zgodził się sejm i w tej sytuacji usunięto Karłowice do stanu IV; *ibidem*, s. 114 i 317.

²² Sprawa przeniesienia miejsca wyborów w tym okręgu z Raciborza do Gliwic została zgłoszona na III sejmie w 1830 r. Przedstawiciele miast sugerują tę popierali względami oszczędnościowymi. Z propozycją tą Fryderyk Wilhelm III się zgodził; *Verhandlungen des dritten Provinzial-Land-Tages des Herzogthums Schlesien, der Grafschaft Glatz und des Markgrafthums Ober-Lausitz, auf dem im Jahre 1830 abgehaltenen dritten Land-Tage*; Breslau [1832], cyt. dalej: III L.

²³ Howa na mocy rozporządzenia z 24 X 1833 r. została pozbawiona praw miejskich i przeniesiona do stanu czwartego; por. C.W. v. Lancizolle, *op. cit.*, s. 125.

²⁴ Pobiedna na mocy rozporządzenia z 22 VI 1839 r. została pozbawiona praw miejskich i przeniesiona do stanu czwartego; por. *ibidem*.

²⁵ Złotniki Lubańskie wraz z Pobiedną pozbawiono praw miejskich; por. *ibidem*.

²⁶ GStA PK, MSW Prus, Rep. 77, I HA, IV. Abt., D.XXIIa, Nr. 13, vol. 4, niepaginowana, *passim*, D.XXIII d, Nr. 1, vol. 4, niepaginowana, *passim*.

Petycję tę sejm jednak odrzucił 50 głosami, głównie stanu I i II. Ponieważ była to petycja dotycząca sprawy kontrowersyjnej dla pozostałych stanów, została ona jednak przedstawiona królowi wraz z przeciwną opinią stanów I i II. Oba memoriały przedstawiono królowi pismem z 1 V 1843 r.²⁷ Mieszczañstwo i chłopstwo w memoriale powoływało się głównie na nieproporcjonalność swojej reprezentacji do ich rzeczywistego znaczenia społecznego. Charakterystyczna była opinia szlachty i ksiąząt, w której zaatakowano tylko petycję w części poszerzenia stanu IV. Świadczyło to o braku sprzeczności interesów między szlachtą i mieszczaństwem, a o istnieniu takiej odnośnie do stanu chłopskiego. Petycję tę król odrzucił, nie podejmując z nią dyskusji; powołał się przy tym na okoliczność, że nie opowiedziało się za nią 2/3 posłów²⁸.

Tak więc odnośnie do interesującego nas problemu stałe mandaty uzyskał sam Wrocław w liczbie trzech. Mniejsze miasta okręgu wrocławskiego konkurowały między sobą. Jak to było w praktyce, widać poniżej. Wrocławskie trzy mandaty w latach 1825–1845 obsadziły następujące osoby (zob. tabela 5).

Tabela 5. Wrocławscy posłowie do sejmów prowincjonalnych w latach 1825–1845

Lp.	Imię i nazwisko posła	Zawód posła	Oznaczenie sejmów prowincjonalnych
1.	Friedrich Ertel	kupiec	III–V, na VI wybrany zrezygnował
2.	Friedrich Klocke	przewodniczący rady miejskiej i kupiec	VI–VIII
3.	Gottlob Landeck	radca handlowy	II, w miejsce Schillera
4.	Friedrich Lösch	starszy kupiecki	IV i V
5.	Donatus Gottlieb Menzel	burmistrz	I–III
6.	Carl August Milde	fabrykant	VI–VIII, poseł do Zgromadzenia Narodowego we Frankfurcie n. Menem
7.	Johann Christian Ferdinand Schiller	radca handlowy	I–II, na którym złożył mandat
8.	Karl Gottlob Schmeidler	malarz	IV i V
9.	Johann Gottfried Tschocke	mistrz malarski	VI–VIII, na VI w miejsce Ertela
10.	Carl Ferdinand Wully	złotnik	I–III

W porównaniu ze stanem szlacheckim widać tu zdecydowanie większą wymienialność posłów. Jeden poseł był najwyżej trzykrotnie wybierany. Byli to najczęściej miejscy patrycjusze i elity rzemieślnicze. Część posłów reprezentowała

²⁷ VII L, s. 269–276.

²⁸ *Ibidem*, s. 327–328.

grupę urzędników miejskich (byli tu burmistrz i przewodniczący rady miejskiej, a także radca handlowy).

Podobne tendencje widać w drugim okresie funkcjonowania sejmu prowincjonalnego (1851–1873), kiedy to sejm obradował już zakończeniu burzliwego okresu Wiosny Ludów. Charakterystykę wrocławskich posłów z tego okresu przedstawia tabela 6.

Tabela 6. Wrocławscy posłowie do sejmu prowincjonalnego w latach 1851–1873

Lp.	Imię i nazwisko posła	Zawód posła	Oznaczenie sejmów prowincjonalnych
1.	Rudolf Becker	radca miejski	XIV–XXIII
2.	J.A. Franck	bankier	XI–XXIII
3.	Ludwig Gerlach	radca miejski i aptekarz	IX i X
4.	Friedrich Ludewig	starszy cechu piekarzy	IX–XIX
5.	Max Rogge	mistrz ciesielski	XX–XXIII
6.	Gustav Heinrich Ruffer	radca handlowy	IX–XIII

Jak widać z powyższego zestawienia, posłowie reprezentowali te same grupy społeczne i zawodowe, co w poprzednim okresie. Występowali w dalszym ciągu urzędnicy miejscy (radcowie miejscy, radca handlowy), rzemieślnicy różnych profesji, jednakże widać już zapowiedź nowych czasów, które będą dominować po ustanowieniu II Rzeszy, a mianowicie pojawienie się już na dziejowym firmamencie nowej klasy społecznej w postaci burżuazji (poseł, z zawodu bankier).

Mniejsze miasta z okolic Wrocławia utworzyły odrębny okręg wyborczy. Można z niego było wybrać tylko jednego posła. Osoby, które pełniły funkcję posła w latach 1825–1845 przedstawia tabela 7.

Tabela 7. Posłowie mieszczańscy z okręgu wrocławskiego do sejmu prowincjonalnego w latach 1825–1845

Lp.	Imię i nazwisko posła	Zawód posła	Oznaczenie sejmów prowincjonalnych
1.	Ehrmann	burmistrz Strzelina	II, nie przyjął mandatu
2.	Joseph Carl Fiebig	burmistrz Kątów Wr. i kupiec	IV–VIII
3.	Joseph Winter	burmistrz Oławy	I–III, na II w miejsce Ehrmanna

Widać, że okręg ten charakteryzował się większą stabilnością, jego jeden mandat w praktyce obsadzały przez pierwszych 20 lat tylko dwie osoby: na początku burmistrz Oławy, a potem burmistrz Kątów Wrocławskich.

Tendencja ta nie utrzymała się w następnym okresie. Tym razem była większa wymienialność posłów, co przedstawiono w tabeli 8, choć także i teraz w porównaniu z miastem Wrocławiem panowała większa stabilność.

Tabela 8. Posłowie mieszczańscy z okręgu wrocławskiego do sejmu prowincjonalnego w latach 1851–1873

Lp.	Imię i nazwisko posła	Zawód posła	Oznaczenie sejmów prowincjonalnych
1.	Joseph Carl Fiebig	burmistrz Kątów Wr.	IX–XII
2.	Kern	kupiec i komornik ze Strzelina	XIII–XIX
3.	Ferdinand Vogt	mistrz murarski w Środzie Śl.	XXIII
4.	Wilhelm Wolff	radca miejski i producent mydła w Oławie	XX–XXII

Z punktu widzenia społeczno-zawodowego posłowie z okręgu wrocławskiego reprezentowali te same grupy społeczno-zawodowe co w poprzednim okresie. Miasta, z których pochodzili, także tylko nieznacznie się różniły.

* * *

Ostatnią grupą, którą warto wymienić, byli posłowie stanu IV, czyli chłopskiego. Do stanu czwartego zaliczano posiadaczy nieruchomości wiejskich, dzierżawców dziedzicznych i chłopów — czynszowników²⁹. Ustawa przyznała im 14 mandatów (12 Śląsk i hrabstwo kłodzkie, 2 Górne Łużyce)³⁰. Bliższe zasady rozdziału mandatów uregulowało rozporządzenie z 27 XI 1824 r.³¹ Okręgi wyborcze dla stanu pierwszego na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim pokrywać się miały z okręgami stanu II. Z każdego wybierano po jednym deputowanym³². Odnośnie zaś do Górnych Łużyc jeden mandat przypadał na powiat zgorzelecki, drugi na ich pozostały obszar.

Zasady te utrzymało rozporządzenie z 2 VI 1827 r., wprowadzając jedynie nieznaczne korekty³³. Utrzymano podział wyborców na dwanaście okręgów z tym, że okręgom legnickiemu³⁴ i prudnickiemu dodano po jednym mandacie, co w efekcie

²⁹ PGS, Jg. 1824, s. 63.

³⁰ R. Roeppe, *op. cit.*, s. 281.

³¹ ABB, Jg. 1825, s. 13.

³² W okręgu głogowskim od 1845 r. miejscem wyborów była Nowa Sól; por. przypis 14.

³³ PGS, Jg. 1827, s. 66.

³⁴ Okręg ten na mocy rozporządzenia z 8 VI 1844 r. poszerzono o byłą czeską enklawę Godzieszów (pow. bolesławiecki), przynależną do Górnych Łużyc; PGS, Jg. 1844, s. 179; por. GStA PK, MSW Prus, Rep. 77, I HA, Abt. IV, D.XXIII d, Nr. 4, vol. 1, niepaginowana, C.W. v. Lancizolle, *op. cit.*, s. 127. Sprawa ta była wcześniej przedmiotem dyskusji na VII sejmie, gdyż znalazła się w dekreście

podniosło liczbę mandatów z tego obszaru z 12 do 14. Było to wykonanie postulatów, który omawiano na I sejmie w 1825 r.; obok wyżej wymienionego rozporządzenia znalazł się on równolegle w rezolucji końcowej I sejm³⁵. Natomiast na Górnych Łużycach utworzono dla tamtejszych czterech powiatów jeden okręg, wybierający dwóch deputowanych.

VII sejm zgłosił petycję Wrocławia o poszerzenie reprezentacji stanu IV, poparli ją także wszyscy deputowani chłopscy. Z petycją tą nie zgodzili się posłowie stanów I i II, ale ostrze ich protestu dotyczyło głównie poszerzenia liczby deputowanych stanu chłopskiego. Posłowie tego ostatniego powoływali się na wzrost znaczenia tej grupy społecznej, a przede wszystkim na przemiany własnościowe związane z postępującym procesem uwłaszczenia. Głównymi argumentami podniesionymi przeciwko chłopom przez książąt i szlachtę było twierdzenie, że nie należy się kierować tylko liczbami grup osób w społeczeństwie, a także by uwzględniać historyczne znaczenie stanów I i II³⁶. Król petycję odrzucił.

Przechodząc do tytułowego problemu trzeba zauważyć, że jeden wrocławski mandat przez pierwszych 20 lat obsadziły przy dużej stabilności tylko trzy osoby (zob. tabela 9)³⁷.

Tabela 9. Posłowie chłopscy z okręgu wrocławskiego do sejmów prowincjonalnych w latach 1825–1845

Lp.	Imię i nazwisko posła	Zawód posła	Oznaczenie sejmów prowincjonalnych
1.	Eduard Bleyer	sołtys dziedziczny z Domaśławia (wroc.)	VII i VIII
2.	Albert Pfeiller	posiadacz dóbr wolnych w Wierzbnie (oł.)	I–III, na II złożył mandat
3.	Ernst Wilhelm Scholz	sołtys dziedziczny z Popowic (niemcz.)	II w miejsce Pfeillera, IV–VI

Posłowie chłopscy reprezentowali najbardziej wyrobioną politycznie część tej grupy społecznej, zaliczając się siłą rzeczy także do jej części najbogatszej.

Te same tendencje występowały w kolejnym okresie. Przedstawia to tabela 10.

propozycyjnym z 23 II 1843 r. Sejm udzielił poparcia temu projektowi królewskiemu, co znalazło swój wyraz w rezolucji końcowej; VII L., s. 6, 7, 117 i 317.

³⁵ I L., s. 20.

³⁶ VII L., s. 269–276.

³⁷ Wykaz ten opracowano na podstawie protokołów sejmów, a także z uwzględnieniem informacji podanych w: *Schlesische Instanzen-Notiz [...] für das Jahr 1854*, s. 1–5, a także Z. Surman, *Wyniki wyborów do Pruskiego Konstytucyjnego Zgromadzenia Narodowego i Izby Posłów Sejmu Pruskiego na Śląsku w latach 1848–1918* i J. Pabisz, *Wyniki wyborów do Parlamentu Związku Północnoniemieckiego i Parlamentu Rzeszy Niemieckiej na terenie Śląska w latach 1867–1918*, [w:] *Studia i Materiały z dziejów Śląska*, t. VII, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 13–167 i 186–384.

Tabela 10. Posłowie chłopscy z okręgu wrocławskiego do sejmu prowincjonalnego w latach 1851–1873

Lp.	Imię i nazwisko posła	Zawód posła	Oznaczenie sejmów prowincjonalnych
1.	Heidler	posiadacz gospody w Kostomłotach (średz.)	IX–XI
2.	Friedrich Schander	sołtys dziedziczny w Wojszycach (ob. Wrocław)	XII–XIV
3.	August Schönfelder	sołtys dziedziczny w Biedrzychowice (strzeliń.)	XV–XXIII

Jak widać, większe zmiany nie wystąpiły. Zmieniły się natomiast powiaty, z których pochodzili posłowie.

* * *

Daleko idące reformy ustrojowe systemu wyboru posłów do sejmu prowincjonalnego nastąpiły z opóźnieniem dopiero po ustanowieniu II Rzeszy Niemieckiej. Jedną z realizowanych reform było zreorganizowanie ustroju pruskich prowincji. Wśród nich znalazła się nowa ustawa dla pięciu wschodnich prowincji (*Provinzialordnung*, dalej PO). Projekt ustawy przyjęto w czerwcu 1875 (z mocą od 1 I 1876 r.)³⁸. Ustawa z 1875 r. ostatecznie zrywała z systemem stanowym. Średniowieczne pojęcie stanów, które jako relik z przeszłości zachowywało moc prawną pod rządami ustawy z 1824 r., ostatecznie utraciło swoje zastosowanie. Usunięto je z porządku prawnego i od tej pory można było używać tylko nazwy landtagu prowincjonalnego.

PO przewidywała pośredni wybór deputowanych do sejmu przez zgromadzenia powiatowe. Sejmiki miały wybierać posłów spośród swoich członków. Zbierały się one w tym celu pod przewodnictwem wskazanego przez nadprezydenta komisarza wyborczego, którym zostawał z reguły landrat. W powiatach grodzkich do wyboru posłów razem zbierały się magistraty i rady miejskie, tworząc wspólne kolegium reprezentantów miejskich (*bürgerschaftliches Repräsentantenkollegium*) pod przewodnictwem burmistrza lub nadburmistrza. Czynne prawo wyborcze posłów do sejmu posiadali zatem tylko członkowie sejmików powiatowych i kolegiów miejskich w powiatach grodzkich.

Organy powiatowe na posła mogły wybierać tylko osoby posiadające obywatelstwo Rzeszy Niemieckiej, po ukończeniu 30 roku życia, korzystające w pełni z praw obywatelskich oraz zamieszkujące w prowincji śląskiej co najmniej od

³⁸ PGS, Jg. 1875, s. 335, *Provinzialordnung für die Provinzen Preußen, Brandenburg, Pommern, Schlesien und Sachsen. Vom 29. Juni 1875*. Z powodów politycznych nie wprowadzono nowej ordynacji w prowincji poznańskiej. Natomiast w 1877 r. objął ją podział prowincji pruskiej.

roku przed wyborami³⁹. Niespełnienie któregoś z powyższych warunków prowadziło do utraty mandatu. Kadencja trwała sześć lat. Wybory do landtagu nadal zarządzać miał nadprezydent. Wyniki wyborów ogłaszał on w dziennikach urzędowych rejencji; w nich też miał informować o każdorazowej zmianie w składzie sejmu z powodu śmierci posła, wykluczenia go z powodu niespełniania wymogów prawa wyborczego czy zrzeczenia się mandatu. Każdy członek komisji wyborczej mógł też zgłaszać wnioski o unieważnienie wyborów, czyli o ich oprotestowanie w terminie 10 dni od dnia wyborów (nowela z 1881 r. przedłużyła ten termin do dwóch tygodni). Skargę rozpatrywać miał wyższy sąd administracyjny we Wrocławiu (*Obverwaltungsgericht*). Każdy sejm zatwierdzał zmiany personalne wśród posłów, a co sześć lat na początku nowej kadencji czynił tak odnośnie do całego składu izby⁴⁰.

Szczegółowe zasady prawa wyborczego zawierał dołączony do ustawy regulamin wyborczy. Wedle niego wybory miały być organizowane przez prowincjonalną komisję wyborczą, na której czele stał przewodniczący landtagu (w 1875 r. przy pierwszych wyborach komisji przewodniczyć miał powołany przez nadprezydenta komisarz wyborczy); czterech członków komisji powoływało prowincjonalne zgromadzenie wyborcze spośród wyborców. Analogicznie konstruowano powiatowe komisje wyborcze — w powiatach ziemskich przewodniczyli im landraci lub ich zastępcy, w grodzkich zaś (nad)burmistrzowie lub ich zastępcy, natomiast w skład komisji wchodził dwaj członkowie powoływani przez powiatowe zgromadzenia wyborcze spośród wyborców. Regulamin wprowadzał demokratyczne reguły procesu wyborczego (zakaz agitacji podczas głosowania, rozmowy mogli prowadzić wówczas tylko członkowie komisji, tryb głosowania w drodze pisemnej i tajnej — zakładał taki sposób wrzucenia głosu do urny, by nie było widać, na kogo wyborca oddał swój głos). Wyborcy musieli być umieszczeni na listach wyborczych, głosować mieli w czasie przewidzianym do dokonywania czynności związanych z głosowaniem. Każdy upoważniony mógł tylko raz głosować, a przewodniczący notował, kto oddał swój głos (trzeba było okazać dokument potwierdzający tożsamość, chyba że wyborca był znany przynajmniej jednemu członkowi komisji wyborczej).

Nieważne były głosy, na których wyborca nie zaznaczył żadnej kandydatury albo uczynił to nieczytelnie lub niejasno, względnie zaznaczył więcej niż jedną kandydaturę lub wpisał osobę, która nie kandydowała; nieważność powodowało również umieszczenie na karcie do głosowania jakiegoś protestu lub zastrzeżenia. Głosy nieważne nie były liczone po zakończeniu głosowania. Wyniki głosowania poszczególne komisje dostarczały do wydziału prowincjonalnego.

³⁹ M. Brauchitsch, *Die neueren Organisationsgesetze der inneren Verwaltung für die Provinzen Preußen, Brandenburg, Pommern, Schlesien und Sachsen*, Berlin 1877, s. 101.

⁴⁰ *Verhandlungen des XXIV. Provinzial-Landtages der Provinz Schlesien vom 3. bis einschließlich den 15. Januar 1876*, Breslau [brak roku wydania, 1876?], Drucksachen Nr. 19 (pismo nadprezydenta z 3 I 1876 r.).

Za wybraną uznawano osobę, która uzyskała bezwzględną większość głosów. W razie gdyby żaden kandydat nie uzyskał takiej większości, wybory musiały być ponowione między dwoma kandydatami, którzy uzyskali największą liczbę głosów; w razie równego podziału głosów rozstrzygał przewodniczący komisji wyborczej, rzucając los. Wyniki wyborów musiały być podane do publicznej wiadomości wraz z uzasadnieniem najpóźniej w pięć dni po wyborach (odmowa przez przewodniczącego podania uzasadnienia powodowała unieważnienie wyborów). Wybory przeprowadzane następnie przez sejm dokonywane musiały być przez aklamację (nikt nie mógł zgłosić sprzeciwu).

W ten sposób po raz pierwszy w historii landtagu śląskiego ogłoszono ordynację wyborczą, która w warunkach XIX w. musiała uchodzić za demokratyczną. Jej słabością były niewątpliwie wybory pośrednie, gdyż wyborcami mogli być tylko deputowani do sejmików powiatowych (względnie członkowie rad miejskich i zarządów), ale dokonywali oni wyborów przy zachowaniu pełnej swobody głosowania. Daleko było jeszcze w 1875 r. do zasady powszechnego głosowania mieszkańców prowincji, ale mimo wszystko był to ważny krok naprzód w porównaniu z postfeudalnym podziałem wyborców i posłów według ich przynależności stanowej, jak to czyniła ustawa z 1824 r. W pełni demokratyczny system wyborczy wprowadzono dopiero w republice weimarskiej ustawą z 1920 r.

Jak wspomniano, w skład sejmu mieli wchodzić deputowani wybrani do sejmików powiatowych⁴¹. Liczebność posłów przypadająca na powiaty prowincji śląskiej została w ustawie odrębnie uregulowana w porównaniu z pozostałymi prowincjami. Jeżeli powiat zamieszkały był przez 40 tys. mieszkańców, mógł wybrać tylko jednego posła, jeżeli liczył więcej niż 40 tys., ale nie przekraczał 80 tys., to wybierał 2 posłów. W razie przekroczenia tej ostatniej wartości liczba posłów wzrastała do trzech. Przy dużych powiatach można było wybierać więcej niż trzech posłów według zasady: jeden dodatkowy poseł na każde 50 tys. mieszkańców. Dlatego też po upływie każdej kadencji sejmu ustalano na nowo liczbę mieszkańców, z której zaś wynikała aktualna liczba posłów.

Kadencja sejmów trwać miała jak dotychczas sześć lat, które liczono od 1 stycznia (pierwszy dzień kadencji) do 31 grudnia (ostatni dzień kadencji). Można było być wielokrotnie wybieranym. Przy pierwszej kadencji przepis PO nakazywał wybrać posłów już w 1875 r., mimo że ordynacja wchodziła w życie dopiero 1 I 1876 r. Na lata 1876–1923 wypadło osiem kadencji (1 I 1876–31 XII 1881, 1 I 1882–31 XII 1887, 1 I 1888–31 XII 1893, 1 I 1894–31 XII 1899, 1 I 1900–31 XII 1905, 1 I 1906–31 XII 1911, 1 I 1912–31 XII 1917, 1 I 1918–formalnie do 31 XII 1923).

⁴¹ W literaturze w zasadzie jedynie bardziej szczegółowo zajmował się tym K. von Stengel, *Die Organisation der preussischen Verwaltung nach den neuen Reformgesetzen historisch und dogmatisch dargestellt*, Leipzig 1884, s. 293 nn.

Szczególnie charakterystyczna była ostatnia kadencja. W dniu 14 X 1919 r. zniesiono bowiem prowincję śląską i powołano dwie nowe: dolno- i górnośląską. Zadaniem śląskiego sejmiku prowincjonalnego było teraz zbieranie się tylko dla podzielenia majątku prowincji dla nowych jednostek. Interesująca sytuacja powstała w latach 1921 i 1922, kiedy ukonstytuowały się już nowe sejmy prowincjonalne na podzielonym Śląsku. Ich składy reprezentowały już nowe elity polityczne republiki weimarskiej, co wyraźnie kontrastowało z ostatnim konserwatywnym cesarskim sejmem wybranym w 1917 r. Na Dolnym Śląsku jego posłowie utracili swe mandaty już w 1921 r., ale na Górnym Śląsku, gdzie wybory odłożono z powodu plebiscytu, jego istnienie przedłużyło się do listopada 1922 r. Tymczasowy sejm górnośląski, wywodzący się z pochodzących z rejencji opolskiej posłów do śląskiego sejmiku prowincjonalnego, wybranych w 1917 r., wcale nie miał zamiaru kapitulować i próbował trwać do końca swojej kadencji, a jego posłom trudno było wyrzec się swoich przywilejów.

Przechodząc do zasadniczego wątku trzeba wobec tego zauważyć, że od 1875 r. Wrocław stał się miejscem dwóch okręgów wyborczych już znacznie mniejszych obszarowo. Jeden obejmował okręg grodzki, drugi zaś okręg ziemski, co wynikało ze wspomnianych wyżej regulacji prawnych, na mocy których powiat stawał się okręgiem wyborczym. Wzrost liczby ludności prowadził do systematycznego wzrostu liczby posłów w obu wrocławskich okręgach wyborczych (porównywalny wzrost można było obserwować tylko na Górnym Śląsku)⁴². Wzrost ten przedstawia poniższa tabela 11⁴³.

Tabela 11. Podział mandatów we wrocławskich okręgach wyborczych w latach 1875–1918

Okręg wyborczy	Liczba mandatów							
	1875	1882	1888	1894	1900	1906	1912	1918
Wrocław grodzki	5	6	7	7	8	9	11	11
Wrocław ziemski	2	2	2	3	2	3	3	3

Za podanymi powyżej liczbami kryły się następujące osoby, które uzyskały w podanych latach mandat poselski (tabela 12)⁴⁴.

⁴² Zob. na ten temat szerzej T. Kruszewski, *op. cit.*, s. 263 nn.

⁴³ ABB, Jg. 1875, s. 269, Jg. 1881, s. 229, Jg. 1887, s. 231, Jg. 1893, s. 356, Jg. 1899, s. 284, Jg. 1905, s. 238, Jg. 1911, s. 366, Jg. 1917, s. 399; Por. też T. Kruszewski, *Zmiany podziału terytorialnego na Śląsku w XIX i XX w.*, „Studia Historycznoprawne” (= „Acta Universitatis Wratislaviensis No 2144. Prawo” 264), Wrocław 1999, s. 171–194.

⁴⁴ Wykaz opracowano na podstawie protokołów obrad, a także kolejnych edycji *Breslauer Adreßbücher, Handbuch für die Provinz Schlesien oraz Schlesisches Güter-Adreßbücher*.

Tabela 12. Wrocławscy posłowie do sejmiku prowincjonalnego w latach 1876–1921

Lp.	Imię i nazwisko posła	Zawód posła	Okres posłowania
1.	Georg Bender	nadburmistrz	25 V 1892–złożył mandat w 1914
2.	Karl Bröbbling	radca miejski	1 I 1912–zmarł 11 III 1914
3.	Moritz Elsner	radny miejski, poseł do pruskiego landtagu	29 XI 1875–wykluczony w 1889
4.	Max von Forckenbeck	nadburmistrz	1875–złożył mandat w 1879
5.	Wilhelm Freund	adwokat, notariusz, radca sądowy i poseł do pruskiego landtagu	16 XI 1885–zmarł w 1916
6.	Ferdinand von Friedensburg	nadburmistrz, poseł do pruskiego landtagu	9 VII 1879–zmarł 5 III 1891
7.	Siegismund von Görtz	syndyk ziemstwa, poseł do pruskiego landtagu	1875, złożył mandat i 1 I 1894–31 XII 1905
8.	Georg Gothein	radca górniczy, poseł do pruskiego landtagu	1 I 1906–złożył mandat w 1914
9.	Friedrich Wilhelm Grund	dyrektor fabryki Linke-Hofmann-Werke	1 I 1900–zmarł 2 VII 1903
10.	Adolf Heilberg	radca sądowy, przewodniczący rady miejskiej i poseł do Reichstagu	9 II 1914–20 II 1921
11.	Hans Herschel	burmistrz, poseł do pruskiego landtagu	27 XII 1918–20 II 1921
12.	David Honigmann	dyrektor banku	1875–zmarł w 1885
13.	Martin Kirschner	adwokat	5 III 1889–w 1893 przeniesiony do Berlina
14.	Heinrich von Korn	radca miejski i wydawca	1 I 1894–złożył mandat w 1907
15.	Friedrich Lewald	przewodniczący rady miejskiej, poseł do pruskiego landtagu	1875–zmarł w 1879
16.	Paul Löbe	redaktor gazety SPD, poseł do pruskiego landtagu, po 1921 r. prezydent Reichstagu	26 II 1916–20 II 1921
17.	Alfons Marck	radca sądowy i miejski	21 VI 1915–31 XII 1917
18.	Georg Martius	radca miejski	1 I 1906–zmarł w 1907
19.	Hans Matthes	radca miejski	3 III 1907–20 II 1921
20.	Paul Matting	nadburmistrz	9 II 1914–złożył mandat w 1920
21.	Hugo Milch	radca miejski	1 I 1906–zmarł w 1909

22.	Leo Molinari	konsul włoski, poseł do Reichstagu	9 VII 1879–31 XII 1905
23.	Emil Morgenstern	księgarz	20 XI 1896–złożył mandat w 1898
24.	Wolfgang Moritz-Eichborn	prezes Izby Handlowej	1 I 1906–20 II 1921
25.	Otto Muehl	burmistrz	1 I 1906–złożył mandat w 1908
26.	Richard Oettinger	kupiec	1 I 1912–20 II 1921
27.	Karl Pannes	aptekarz	21 III 1893–zmarł w 1896
28.	Julius Peterson	radca miejski	28 X 1909–złożył mandat w 1914
29.	Oskar Peucker	radca sądowy	1 I 1906–20 II 1921
30.	Paul Riemann	dysponent loterii miejskiej	31 XII 1898–31 XII 1905
31.	Julius Rosenbaum	radca sądowy	9 II 1914–31 XII 1917
32.	Arthur Stenzel	posiadacz loterii miejskiej	28 XI 1907–zmarł w 1918
33.	Oskar Tilgner	radca miejski	1 I 1918–20 II 1921
34.	Hans Trentin	burmistrz	26 II 1908–20 II 1921
35.	Otto Wagner	nadburmistrz	27 III 1920–20 II 1921
36.	Gustav Weber	radca miejski	1 I 1918–20 II 1921
37.	Maximilian von Ysselstein	burmistrz	1875–31 XII 1905

Podane wyżej zestawienie wrocławskich posłów z okresu II Rzeszy i początków republiki weimarskiej pokazuje, że występujące w poprzednim okresie tendencje odnośnie do grup społeczno-zawodowych, z których wywodzili się posłowie do sejmiku prowincjonalnego, utrzymały się także w omawianym okresie. Dominowali wśród posłów miejscy urzędnicy z nadburmistrzami i burmistrzami na czele, radcy itp. W dalszym ciągu dominowały także elity mieszczańskie i burżuazyjne.

Zbliżone tendencje występowały w okręgu wrocławskim, którym był teraz tylko ziemski powiat wrocławski. Posłowie reprezentowali elity szlacheckie i urzędnicze. Tak więc było jeszcze gorzej niż w poprzednim okresie, bo gdy zniesiono podziały stanowe wyborców, teraz żaden chłop nie został wybrany do sejmiku prowincjonalnego (zob. tabela 13).

Tabela 13. Posłowie z okręgu wrocławskiego do sejmiku prowincjonalnego w latach 1876–1921

Lp.	Imię i nazwisko posła	Zawód posła	Okres posłowania
1.	Siegmund Friedländer	posiadacz ziemski z Karnicznej Góry, poseł do pruskiego landtagu	1875–zmarł 28 XII 1900
2.	Oskar von Heydebrand und der Lasa	landrat	1 I 1894–31 XII 1899

Cd. tab. 13

Lp.	Imię i nazwisko posła	Zawód posła	Okres posłowania
3.	Kurt von Lieres und Wilkau	landrat, z Pasterzyc, poseł do pruskiego landtagu	I I 1900–20 II 1921
4.	Ernst vom Rath-Magnitz	z fideikomisu w Magnicach	22 III 1901–20 II 1921
5.	Hermann Schröter	radca sądowy z Osobowic	1875–zmarł w 1880
6.	Ernst von Wichelhaus	landrat	I I 1906–20 II 1921
7.	Remus von Woysch sen.	posiadacz ziemski z Pilzyc	18 VIII 1880–31 XII 1899

Z podanego zestawienia wynika, że skład osobowy posłów także i w tym wypadku nie zmienił się w istotny sposób w porównaniu z okresami wcześniejszymi. Dalej wybierano elity szlacheckie lub urzędników.

* * *

Sytuacja zmienić się miała dopiero w republice weimarskiej. Artykuł 74 konstytucji pruskiej zapowiadał wprowadzenie zasady wyborów posłów do sejmów prowincjonalnych⁴⁵. Dotychczasowe zasady ich wyboru miały zostać zmienione. W wykonaniu tego przepisu sejm pruski uchwalił 3 XII 1920 r. ustawę wyborczą do sejmów prowincjonalnych, opartą na zasadach powszechnego, równego, bezpośredniego i tajnego wyboru posłów (§ 1). Ustawa ta została uchylona ustawą z 7 X 1925 r., znowelizowaną następnie 29 X 1928 r.⁴⁶ Według obu ustaw wybory miały odbywać się w niedzielę albo inny dzień wolny. Czynne prawo wyborcze posiadał każdy Niemiec i Niemka po ukończeniu 21. roku życia, jeżeli zamieszkiwali w prowincji śląskiej (ustawa z 1925 r. obniżała ten wymóg do 20 lat). Praw wyborczych nie posiadali żołnierze służby czynnej, osoby pozbawione na mocy wyroku praw opiekuńczych lub obywatelskich⁴⁷. Biernie prawa wyborcze mieli wszyscy posiadacze prawa czynnego, o ile mieli ukończony 25. rok życia.

Liczba posłów — podobnie jak przed I wojną światową — zależała od liczby mieszkańców. W obrębie pierwszego i drugiego miliona mieszkańców prowincji jeden poseł przypadał na każde 25 tys. osób. W trzecim milionie mieszkańców

⁴⁵ PGS, Jg. 1920, s. 543, *Verfassung des Freistaats Preußen. Vom 30. November 1920.*

⁴⁶ PGS, Jg. 1925, s. 123, *Wahlgesetz für die Provinziallandtage und Kreistage. Vom 7. Oktober 1925.*; Jg. 1928, s. 197, *Gesetz über die Feststellung der Wahlen zu den Provinziallandtagen (Kommuallandtagen) und den Kreistagen sowie zur Ergänzung des Gesetzes über die Feststellung der Gemeindewahlen vom 18. April 1928 [...]. Vom 29. Oktober 1928.* Co do ustawy z 1925 r. zob. V. von Leyden, *Das Wahlgesetz für Provinziallandtage und Kreistage vom 7. Oktober 1925*, Berlin 1926.

⁴⁷ Ograniczenia praw wyborczych należało odmiennie traktować dla osób pozbawionych czynnego i biernego prawa wyborczego; por. V. von Leyden, *op. cit.*, s. 19 i 20. Oprócz sądowych ograniczeń praw wyborczych byli ich pozbawieni sprawcy czynów z powodów politycznych, objęci aresztowaniem ochronnym przez policję (*Schutzhaft*). Spisy wyborców na cztery tygodnie przed wyborami były udostępniane wyborcom w lokalach organów administracyjnych.

jeden poseł przypadał na każde 35 tys. osób, w czwartym milionie już na 50 tys., w piątym odpowiednio na 75 tys., w obrębie szóstego i następnych milionów jeden poseł wypadać miał na 100 tys. osób. Proporcje te powtórzyła ustawa z 1925 r., dodając, że minimalna liczba posłów musiała wynosić 30. Wydział prowincjonalny przy każdych wyborach miał sprawdzać aktualną liczbę mieszkańców na podstawie ostatniego spisu powszechnego i ustalać liczbę mandatów.

Kadencja sejmiku została ustalona na 4 lata. Wyniki wyborów powinny być ogłoszone przez komisję wyborczą najpóźniej w 4 tygodnie po wyborach (ustawa z 1925 r. skróciła ten termin do 2 tygodni). Wybrany poseł mógł złożyć mandat i jego miejsce zajmował wtedy kolejny z listy (w razie jego braku mandat miał pozostać nieobsadzony). Ustawa z 1925 r. kładła nacisk na tajność wyborów, przypominała, że wyborca miał tylko jeden głos.

Ustawa szczegółowo regulowała dalsze zasady przeprowadzania głosowania w ten sposób, by utrudnić naruszenia demokratycznych reguł przeprowadzenia wyborów, w wielu wypadkach odsyłając do ustawy wyborczej do sejmiku pruskiego z 3 XII 1920 r.⁴⁸ Bliższa konkretyzacja tych zasad miała miejsce w ordynacji wyborczej do sejmików prowincjonalnych z 31 XII 1920 r.⁴⁹ Zawierała ona liberalne przepisy dotyczące zgłaszania kandydatów na posłów, których wysuwały partyjne komitety wyborcze. Listy wyborcze mogły być dla całej prowincji albo ograniczać się do rejencji, a nawet poszczególnych okręgów wyborczych, którymi były powiaty ziemskie i grodzkie (lub ich grupy). Jeżeli dany powiat był tak mały, że nie spełniał minimalnych wymogów uzyskania jednego posła, winien być połączony z innym powiatem w jeden okręg wyborczy. Listy wyborcze powinny być tak oznaczane, by nie mieszały się z innymi. Podkreśliła to szczególnie dobitnie nowela do ustawy wyborczej z 1928 r. Każda lista powinna mieć swoje logo, które mogło być po prostu nazwą partii albo do niej zbliżoną (tak np. KPD często oznaczała swoje listy jako *Liste der Kommunistischen Partei*). Można też było zgłaszać koalicje wyborcze. Ich nazwy winny być czytelne dla wyborcy, dlatego mogły np. zawierać nazwy partii wchodzących w skład koalicji albo charakterystyczną nazwę własną, np. „Dla Górnego Śląska” (koalicja Centrum i DDP), „Czarny-Biały-Czerwony” (koalicja pod egidą DNVP). Istniała też możliwość blokowania list wyborczych, por. np. „Ojczyzniana Wspólnota Pracy” (blok list DNVP, DVP, Partii Gospodarczej i DVFP w wyborach z 1925 r.) czy Blok Lewicowy (SPD i KPD w 1925 r.).

Ustawa z 1925 r. wprowadzała do demokratycznej kontroli wyborów prowincjonalną komisję wyborczą — inaczej niż poprzednio — o składzie partyjnym (par-

⁴⁸ PGS, Jg. 1920, s. 559, *Gesetz über die Wahlen zum Preußischen Landtag (Landtagswahlgesetz)*. Vom 3. Dezember 1920 (§9, 10, 14, 17, 19, 20, 23, 24, 26–29 i 33, ze zmianami w § 9 ordynacji wyborczej prowincjonalnej).

⁴⁹ PGS, Jg. 1921, s. 8, *Wahlordnung für die Provinziallandtags- und Kreistagswahlen*. Vom 31. Dezember 1920. Zmiana zob. s. 111, *Verordnung über die Abänderung der Wahlordnung für die Provinziallandtags- und Kreistagswahlen vom 31. Dezember 1920*. Vom 18. Januar 1921. Została ona utrzymana w mocy przez nową ustawę wyborczą z 1925 r.

tie uczestniczące w wyborach zgłaszały swoich przedstawicieli do tej komisji)⁵⁰. Ustawie towarzyszyła nowa ordynacja wyborcza z 14 X 1925 r., która w odróżnieniu od poprzedniej nie została ogłoszona w Zbiorze Ustawodawstwa Pruskiego, lecz w Dzienniku Urzędowym MSW. Nowa ordynacja łączyła w sobie przepisy dotyczące wyborów prowincjonalnych, powiatowych i gminnych. Wydział prowincjonalny miał obowiązek mianowania kierownika wyborów i jego zastępcy. Osoby te miały (wraz z powołaną prowincjonalną komisją wyborczą) prowadzić i kontrolować przebieg przygotowań do wyborów (oznaczenie dnia, w którym najpóźniej przed wyborami trzeba było zgłosić listy wyborcze, sprawdzanie tych list, przygotowanie kart do głosowania itp.)⁵¹.

Ważność prawidłowego oznaczania list wyborczych podkreśliła szczególnie nowela do ordynacji wyborczej z 25 VII 1929 r., która wynikała ze zmian z 28 X 1928 r. do ustawy wyborczej z 1925 r. Dotychczasowe przepisy dosyć ogólnikowo określały zasady oznaczania list wyborczych. Ordynacja z 1925 (w brzmieniu noweli z 1929 r.) nakazywała komisji wyborczej sprawdzanie, czy w danym okręgu nie ma list tak samo oznaczonych, zarówno przy listach pojedynczych ugrupowań, jak i bloków czy koalicji wyborczych. Inne przepisy noweli zawierały modyfikacje terminów do wykonywania określonych czynności związanych z wyborami⁵².

Natomiast nie uległy zasadniczym zmianom przepisy z 1925 r. odnośnie do zasad liczenia głosów i rozdziału mandatów. Mandaty miały być oddzielnie liczone dla poszczególnych rejencji. Przepis ten był aktualny dla prowincji dolnośląskiej, która składała się z dwóch rejencji: wrocławskiej i legnickiej, natomiast nie miał zastosowania dla prowincji górnośląskiej, która składała się tylko z rejencji opolskiej. Ustalenie liczby przyznanych mandatów zależało od liczby zgłoszonych list i głosów, które na nie padły. Najprościej było rozdzielać mandaty dla list, które zgłosiło jedno ugrupowanie polityczne, znacznie trudniej rozdzielano mandaty dla koalicji lub bloków wyborczych (te ostatnie tworzone ze zgłoszonych już do wyborów oddzielnych list); w takich wypadkach rozdział mandatów zależał od liczby głosów, jakie uzyskały poszczególne listy w ramach bloku. Głosy liczono z uwzględnieniem tzw. reszt wyborczych, dlatego też głosy dzielono na pełne i z reszty wyborczej. W razie kandydowania danej osoby na kilku listach terytorialnych swego ugrupowania i uzyskania mandatu z kilku okręgów, zainteresowany winien zadeklarować w ciągu tygodnia, z którego okręgu przyjmuje mandat. Gdyby tego nie uczynił, jego mandat wygasł we wszystkich okręgach. W razie odmowy przyjęcia mandatu

⁵⁰ ABB, Jg. 1925, s. 406 i 407, to samo *Amtsblatt der Preussischen Regierung zu Liegnitz*, cyt. dalej: ABL, s. 271.

⁵¹ Ministerialblatt für die innere Verwaltung (cyt. dalej: MBliV.) Nr. 44, szp. 1033, *Wahlordnung für die Wahlen zu den Provinziallandtagen (Kommunallandtagen) und Kreistagen. Vom 14. Oktober 1925*, zmiany: szp. 1126, 1150 i 1171.

⁵² MBliV.Jg. 1929, szp. 665–667, *Änderung der Wahlordnung für die Wahlen zu den Provinziallandtagen (Kommunallandtagen) und Kreistagen vom 14.10.1925*. Od szp. 667 tekst jednolity ordynacji wyborczej z 25 VII 1929 r.

PA musiał ustalić, który z kolejnych kandydatów z listy wejdzie w miejsce osoby, która nie przyjęła mandatu. Natomiast w wypadku, gdyby w trakcie kadencji okazało się, że zaistniały okoliczności, które uniemożliwiały posłowi pełnienie mandatu (np. uzyskała stałe zameldowanie poza prowincją) lub gdyby zmarł, wtedy PA ogłaszał o wykluczeniu danej osoby (musiał też ustalić kolejną osobę z listy). Sejm prowincjonalny na pierwszym posiedzeniu po wyborach sprawdzał, czy wszystkie mandaty zostały wypełnione zgodnie z prawem. W razie gdyby poseł przeszedł do innego klubu, a potem złożył mandat, to ten przypadał ugrupowaniu, którego poseł był pierwotnie członkiem.

Na podstawie ordynacji z 1920 r. mogły się po raz pierwszy odbyć wybory do obu sejmów prowincji śląskich. Sytuacja jednak różniła się między Dolnym i Górnym Śląskiem. Minister spraw wewnętrznych Karl Severing zarządził wybory do sejmów w Prusach na 20 II 1921 r. W praktyce wybory w tym terminie odbyć się mogły tylko w prowincji dolnośląskiej, gdyż na mocy rozporządzenia z 21 I 1921 r. wybory w prowincji górnośląskiej odłożono do czasu plebiscytu, który miał zdecydować o losach tej prowincji. Ta specyficzna sytuacja walcie przyczyniła się do powstania okresu przejściowego z lat 1921–1922, kiedy to realizowano rozdzielenie obu prowincji (sejmy LIX i LX). Na mocy ustawy z 14 I 1921 r. przewidziano, że każda z prowincji śląskich uzyska swój sejm, ale na Górnym Śląsku z powodu odłożonych wyborów zastępczymi posłami będą posłowie z ostatniego sejmów cesarskiego, który rozpoczął urzędowanie 1 I 1918 r. Poza tym do czasu wyboru posłów w tej prowincji dalej miał się zbierać wspólny sejm⁵³.

Wybory dolnośląskie z 20 II 1921 r. poprzedziły zarządzenia dotyczące powołania komisarzy wyborczych dla okręgów wyborczych obu rejencji. Prowincjonalnym kierownikiem wyborów (*Provinzialwahlleiter*) został 14 I 1921 r. radca krajowy Fritz Ossig we Wrocławiu, zastępcą — radca krajowy Ewald Graeger. Liczba posłów do sejmów dolnośląskiego została ustalona na 108 (z rejencji wrocławskiej 65 i z rejencji legnickiej 43). Zaszła też konieczność połączenia kilku powiatów w jednolite okręgi wyborcze (powiat sycowski i namysłowski, ścinawski i górówski, brzeski i brzeski grodzki, świdnicki i świdnicki grodzki, głogowski i głogowski grodzki, świerzawski i jaworski)⁵⁴. Zgłoszono osiem list wyborczych: Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (SPD), Niemieckonarodowej Partii Ludowej (DNVP), Centrum, Niemieckiej Partii Ludowej (DVP), Niemieckiej Partii Demokratycznej (DDP), Partii Gospodarczej Niemieckiej Klasy Średniej, Zjednoczonej Komunistycznej Partii Niemiec (VKPD) i Niezależnej Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (USPD). Ostatnia z wymienionych list nie zdołała wywalczyć sobie większego po-

⁵³ PGS, Jg. 1921, s. 100, *Erlaß des Staatsministeriums, betreffend Festsetzung des Wahltags für die Wahlen zu den Provinziallandtagen und zu den Kreistagen. Vom 8. Januar 1921*; Jg. 1921, s. 118, *Verordnung über die Aussetzung des Inkrafttretens des Gesetzes, betreffend die Wahlen zu den Provinziallandtagen und zu den Kreistagen, vom 3. Dezember 1920 [...] für einzelne Landesteile. Vom 21. Januar 1921*; s. 132, *Gesetz über die Provinziallandtagswahlen in Schlesien. Vom 14. Januar 1921*.

⁵⁴ ABB, Jg. 1921, s. 36, 37 i 47; ABL, Jg. 1921, s. 33.

parcia. W wyborach oddano 1 403 971 ważnych głosów (rejencja wrocławska: 866 772, rejencja legnicka: 537 199). Mandaty przypadły kolejno (w nawiasie w rejencjach): SPD — 44 (26 + 18), DNVP — 24 (14 + 10), Centrum — (13 + 4), DVP — 11 (6 + 5), DDP — 8 (4 + 4), Partia Gospodarcza — 2 (1 + 1) i VKPD — 2 (1 + 1)⁵⁵.

Kolejne wybory odbyły się 29 XI 1925 r. W prowincji dolnośląskiej do obsadzenia było 111 mandatów (67 w rejencji wrocławskiej i 44 w legnickiej). Kierownikiem wyborów został I radca krajowy Paul Schröter we Wrocławiu, a jego zastępcą, jak poprzednio, Graeger⁵⁶. Także te same powiaty połączono w pary, dodano jeszcze jeleniogórski i jeleniogórski grodzki, a także zielonogórski i zielonogórski grodzki⁵⁷. Następujące ugrupowania polityczne zgłosiły swoje listy wyborcze: SPD, DNVP, Centrum, DVP, DDP, KPD, Partia Gospodarcza, Partia Chłopska (*Bauernpartei*), Niemieckia Partia Socjalna (*Deutsch-Soziale Partei* — DSP), Niemieckoludowa Partia Wolnościowa (*Deutsch-völkische Freiheitspartei* — DVFP), Gospodarka Narodowa na Dolnym Śląsku (*Volkswirtschaft in Niederschlesien*), Gospodarcza Wspólnota Biedy (*Wirtschaftliche Notgemeinschaft*), z tym, że DNVP, DVP, Partia Gospodarcza i DVFP ogłosiły o zblokowaniu swoich list jako „Ojczyzniana Wspólnota Pracy” (*Vaterländische Arbeitsgemeinschaft*). Taki sam blok istniał w rejencji legnickiej, tutaj była też dodatkowa lista Posiadaczy domów i nieruchomości (*Haus- und Grundbesitzer*)⁵⁸. W wyborach w rejencji wrocławskiej (oddano tu 1 134 385 głosów ważnych) najwięcej mandatów zdobyła SPD i ów prawicowy blok (po 41 mandatów), Centrum — 17, DDP — 5, KPD — 4 i Partia Chłopska — 3. W obrębie bloku mandaty rozłożyły się następująco: DNVP — 29, DVP — 7, Partia Gospodarcza — 4 i DVFP — 1. W rejencji legnickiej oddano 425 583 głosy ważne i podział mandatów był następujący: SPD — 16, Blok — 18 (DNVP — 12, DVP — 3, Partia Gospodarcza — 2 i DVFP — 1), Centrum — 4, DDP — 3, KPD — 2 i Partia Chłopska — 1⁵⁹.

Trzecie, zarazem ostatnie wybory do sejmku w republice weimarskiej miały miejsce 17 XI 1929 r. Kierownikami wyborów zostali tak jak poprzednio Schröter i Graeger. Partie polityczne wysunęły swoich kandydatów do prowincjonalnej komisji wyborczej. Zgłoszono najwyższą liczbę list wyborczych — 13. Były to listy SPD, DNVP, Centrum, DVP, DDP, KPD, Chrześcijańsko-Narodowej Partii Chłopskiej i Mieszkańców Wsi (*Christlich-Nationale Bauern- und Landvolkpartei*), Niemieckiej Partii Chłopskiej i Gospodarczej, zwanej też Partią Klasy Średniej Rzeszy Niemieckiej (*Deutsche Bauern- und Wirtschaftspartei-Reichspartei des Deutschen*

⁵⁵ ABB, Jg. 1921, s. 103 n. Por. T. Kulak, *Propaganda antypolska dolnośląskich władz prowincjonalnych w latach 1922–1925*, Wrocław 1981, s. 20.

⁵⁶ ABB, Jg. 1925, s. 328 i 329 (rejencja wrocławska liczyła 1906511, a legnicka 1250110 mieszkańców), 366 (to samo ABL, s. 250). Wybór komisarzy: ABB, s. 328 i ABL, s. 218–219.

⁵⁷ ABL, s. 236 i 259.

⁵⁸ ABB, Jg. 1925, s. 409, ABL, s. 273.

⁵⁹ Dane te zaczerpnięto z ABL, Jg. 1925, Sonderbeilage zu Nr. 51, z 19 XII 1925 r. Por. T. Kulak, *op. cit.*, s. 20.

Mittelstandes; partia ta powstała z połączenia dotychczasowej Partii Chłopskiej i Gospodarczej), Niemieckiej Partii Socjalnej dla Prawa Ludowego i Ludowej Wolności (*Deutsch-Soziale Partei für Volksrecht und völkische Freiheit*), Dla Rzemiosła, Zawodów i Posiadania Nieruchomości (*Für Handwerk, Gewerbe und Hausbesitz*), Komunistycznej Partii Opozycji, Lewicowych Komunistów — Związek Leninowski (*Linke Kommunisten — Leninbund*) i NSDAP. Z powyższego zestawienia widać, że nie zmieniły się zasadnicze opcje polityczne, uległy jedynie przemianom nazewniczym lub strukturalnym (połączenie partii chłopskiej i gospodarczej). Nowością było pojawienie się po raz pierwszy listy NSDAP; ciekawostką były aż trzy listy orientacji komunistycznej⁶⁰. Ważnych głosów oddano 1 503 323 (rejencja wrocławska 918 497, legnicka 584 826). Najwięcej mandatów (ze 110, 67 wrocł., 43 legn.) 39 (23 i 16) zdobyła SPD, a dalej kolejno: DNVP — 25 (15 i 10), Centrum — 16 (12 i 4), DVP oraz Partia Chłopska i Gospodarcza po — 7 (po 4 i 3), DDP i KPD — po 5 (2 i 3 oraz 3 i 2) i NSDAP — 6 (4 i 2).

Ostatnie wybory do sejmu dolnośląskiego odbyły się 12 III 1933 r. Dokonały się w atmosferze terroru politycznego pierwszych miesięcy Trzeciej Rzeszy. Kierownikiem wyborów mianowany został radca krajowy dr Edgar Leschik, a jego zastępcą ponownie Graeger. Zgłoszono według numerów 12 list wyborczych (w rzeczywistości 10, brakło w praktyce nr 7 i 8), z których pierwsza cieszyła się szczególnym poparciem nowego nadprezydenta i gauleitera prowincji Helmutha Brücknera — *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Hitlerbewegung)*, która uzyskała Nr 1. Dalszymi listami były: SPD, KPD, Centrum, Front Walki Czarny-Biały-Czerwony (*Kampffront Schwarz-weiß-rot*), Socjalistycznej Partii Robotniczej (*Sozialistische Arbeiter-Partei Deutschlands*), Niemieckiej Partii Państwowej (*Deutsche Staatspartei*), Socjalistów Ludowych (*Volkssozialisten*), Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego (*Christlich-nationale Vereinigung*) i Wilkołaka (*Wehrwolf*)⁶¹. Oddano 1 774 085 głosów ważnych (1 088 496 rejencja wrocławska, 685 589 rejencja legnicka). NSDAP uzyskała 57 (rejencjami 33 i 24) mandatów na 110. Do sejmu weszły też SPD — 24 (13 i 11), Centrum — 13 (10 i 3), Front Walki — 10 (6 i 4) i KPD — 6 (4 i 2) mandatów⁶². W rzeczywistości odnośnie do większości mandatów socjaldemokratycznych poinformowano, że nie zostały przyjęte; ich piastunowie znajdowali się już w zbrodniczych rękach oprawców hitlerowskich w licznych miejscach kaźni, jakie utworzono na Śląsku po *Machtübernahme*. Z podobnych względów wszystkie mandaty komunistyczne unieważniono.

⁶⁰ ABB, Jg. 1929, s. 297–298 (ABL, s. 186), s. 323 (ABL, s. 199), s. 342 (ABL, s. 203–204), s. 370 (ABL, s. 222), Sonderbeilage po s. 454 (listy z kandydatami na posłów, ABL odpowiednio s. 231 n.). Wyniki wyborów ABL, s. 250, 263 n., por. T. Kulak, *op. cit.*, s. 20. O udziale NSDAP w wyborach zob. szerzej T. Kruszewski, *Narodowi socjaliści w landtagach prowincji śląskich (1929–1933)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 20, Wrocław 1997, s. 375–397.

⁶¹ ABB, Jg. 1933, s. 46, 47 i 55, dalej Sonderbeilage zu St. 9, s. 1–6; ABL, Jg. 1933, Sonderbeilage zu St. 9, s. 1–6. Por. T. Kulak, *op. cit.*, s. 20.

⁶² ABB, Jg. 1933, s. 101 nn.

Liczba mandatów była zbliżona do okresu poprzedniego. W okręgu grodzkim w wyborach z 1921 r. było do obsadzenia 18 mandatów, w 1925 r. o jeden więcej, w 1929 r. już 21, a w 1933 r., kiedy upadły sejmy prowincjonalne, wybrano jeszcze 24 osoby. W okręgu ziemskim w latach 1921, 1925, 1929 i 1933 były do obsadzenia 3 mandaty. Poniżej zawarte są dane o osobach, które były posłankami i posłami do sejmiku prowincjonalnego w okresie republiki weimarskiej (tabela 14, podane lata oznaczają datę wyborów)⁶³.

Tabela 14. Wrocławscy posłowie do sejmiku prowincjonalnego w latach 1921–1933

Lp.	Imię i nazwisko posła	Zawód posła	Okres posłowania	Ugrupowanie polityczne
1.	Eugen Bandmann	adwokat we Wrocławiu	1921, 1925, 1929, 1933 (nie objął mandatu)	SPD
2.	Paul Döblitz	Wrocław, krawiec	1929	SPD
3.	Artur Frost	tokarz, Wrocław	od 10 IV do 6 V 1933, ogłoszono, że złożył mandat	SPD
4.	Gustav Kaufmane	nauczyciel, we Wrocławiu	1921	SPD
5.	Hans Krumm	sekretarz partyjny, Wrocław	1929 (zmarł 12 IX 1930)	SPD
6.	Paul Löbe	prezydent Reichstagu, zam. we Wrocławiu	1921	SPD
7.	Karl Mache	sekretarz SPD we Wrocławiu	1921, 1925, 1933	SPD
8.	Siegfried Marck	prof. Uniwersytetu	od 21 XI 1930	SPD
9.	Else Neißer	radca miejski we Wrocławiu	1921, 1925, 1929	SPD
10.	Emil Neukirch	radca miejski we Wrocławiu	1921	SPD
11.	Fritz Pietsch	nauczyciel	1925, 1929	SPD
12.	Karl Pietsch	kierownik administracyjny we Wrocławiu	1921, 1925 i od 21 XI 1930, 1933	SPD
13.	Fritz Rasch	radca miejski	1925	SPD
14.	Max Ruffert	sekretarz robotniczy we Wrocławiu	1921, 1925	SPD
15.	Elfriede Schramm	zameżna, Wrocław	1929	SPD
16.	Helene Spiller	gospodyni domowa, Wrocław	od 10 IV 1933	SPD

⁶³ ABB, Jg. 1921, s. 106 n.; Jg. 1929, s. 265–268; Jg. 1933, s. 103–108.

17.	Georg Stope	sekretarz okręgu (Gauführer) we Wrocławiu	1929 (1925 Wałbrzych grodzki)	SPD
18.	Helene Thomas-Franz	pielęgniarka społeczna we Wrocławiu	1933 (nie objęła mandatu, 1921 wałbrzyski, 1925 wrocławski-ziemski)	SPD
19.	Oswald Wiersich	sekretarz okręgowy we Wrocławiu	1921, 1925 (1929 wałbrzyski-ziemski)	SPD
20.	Hans Ziegler	kierownik administracyjny	1929 (złożył mandat 7 X 1930)	SPD
21.	Ernst Zimmer	kierownik redakcji, Wrocław	1933	SPD
22.	Siegfried Albertz	budowniczy rejencyjny	od 14 IV 1932	DNVP
23.	Alfred Doerfert	budowniczy rady miejskiej	od 13 III 1931	DNVP
24.	Hermann Dzialas	radny miejski i kupiec	1921, 1925	DNVP
25.	Eckart von Eichborn	bankier i radca miejski, Wrocław	1929 (złożył mandat 28 I 1931), 1933	DNVP
26.	Oswald Fischer	prof. Uniwersytetu	1925	DNVP
27.	baronowa Käthe von Fromberg-Schottwitz	posiadaczka majątku Sołtysowice (ob. Wrocław)	1925 (od 1931 wrocławski-ziemski)	DNVP
28.	Hans Krause	kierownik administracyjny, Wrocław	1929 (złożył mandat 2 II 1931)	DNVP
29.	Richard Rudel	dekarz	od 13 III 1931 do 30 III 1932, kiedy złożył mandat	DNVP
30.	Johannes Spreuer	kierownik biura, potem kierownik oddziału	1921, 1929 (1925 niemiecki)	DNVP
31.	Hugo Theuner	wiceprezydent Wyższego Sądu Krajowego, Wrocław	1929	DNVP
32.	Wilhelm Thum	radny miejski i dyrektor	1921, 1925, 1929, 1933	DNVP
33.	Wilhelm Ziolko Ziolka?	pomoc handlowa	1921	DNVP
34.	Hans Herschel	burmistrz	1921, 1925	Centrum
35.	Tina Koerner z domu Molinari	gospodyni domowa	1929 (1925 średzki, 1933 wrocławski)	Centrum
36.	Oswald Lange	sekretarz zrzeszenia ludowego	1921	Centrum

Cd. tab. 14

Lp.	Imię i nazwisko posła	Zawód posła	Okres posłowania	Ugrupowanie polityczne
37.	August Rupieper	kierownik okręgowy, Wrocław	1933 (1929 ziebicki)	Centrum
38.	Franz Seppelt	profesor Uniwersytetu, kanonik katedry	1929, 1933	Centrum
39.	Josef Unterberger	radca miejski	1921, 1925, 1929, 1933	Centrum
40.	Paul Zanona	sekretarz generalny	1925 (1929 wrocławski-ziemski, 1933 brzeski)	Centrum
41.	Fritz Krause	dyrektor rachunkowości Izby Rolniczej	1921, 1925, 1929	DVP
42.	Käthe Winkelmann	główna kierowniczka Związku Ochrony Dzieci zarządu prowincjonalnego	1921, 1925, 1929	DVP
43.	Adolf Heilberg	radca sądowy we Wrocławiu	1921 (1925 w wałbrzyskim-ziemskim)	DDP
44.	Otto Wagner	nadburmistrz	1921, 1925, 1929	DDP
45.	Julius (lub Thomas) Menzel	krawiec	1921	Partia Gospodarcza
46.	Hermann Weide	osoba prywatna	1925	Partia Gospodarcza
47.	Paul Adelt	tokarz żelazny	1925	VKPD, KPD
48.	Marta Domnisch	gospodyni domowa	1933 (nie przyjęła mandatu)	VKPD, KPD
49.	Christian Rodens	robotnik z Kowar (jel.)	od 14 IV 1932	VKPD, KPD
50.	Augustin Santner	piekarz, Wrocław	1933	VKPD, KPD
51.	Karl Simon	adwokat	1921	VKPD, KPD
52.	Arthur Ullrich	mechanik z Wrocławia	od 7 V 1931 do 23 III 1932 wykluczony	VKPD, KPD
53.	Ernst Wollweber	sekretarz partyjny	1929 (złożył mandat 4 IV 1931)	VKPD, KPD
54.	Walter Rohr	pastor z Jawora	1925 (1921 lwówecki, w 1928 r. wystąpił z partii i był dalej posłem bezpartyjnym, 1929 z ramienia Partii Chłopskiej i Gospodarczej w zagańskim)	DVFP

55.	Paul Hiltmann	kierownik redakcji	1929	Partia Chłopska i Gospodarcza
56.	Georg Börner	kierownik administracyjny, Wrocław	1933	NSDAP
57.	Karl Geyer	rzeźbiarz, Wrocław	1933	NSDAP
58.	baron Karl von Gregory	kierownik redakcji, Wrocław	1933	NSDAP
59.	Kurt Jansch	urzędnik sądowy, Wrocław	1933	NSDAP
60.	Valentin Nowak	tokarz kapslowy, Wrocław	1929 (potem wykluczony z klubu)	NSDAP
61.	Helmut Rebitzki	adwokat i notariusz, Wrocław	1933	NSDAP
62.	Else Rechenberg	pracownica kupiecka, Wrocław	1933	NSDAP
63.	Günther Seifert	pisarz, Wrocław	1933	NSDAP
64.	Otto Stein	kupiec, Wrocław	1933	NSDAP
65.	Max Streit	malarz, Wrocław	1933	NSDAP
66.	Georg Walla	ogrodnik, Wrocław	1933	NSDAP
67.	Günther Zerbock	nauczyciel zawodowy, Wrocław	1933	NSDAP

Zaprezentowane wyżej zestawienie ilustruje jak w kalejdoskopie elity politycznej republiki weimarskiej. Do sejmu prowincjonalnego wybierano działaczy politycznych ze wszystkich głównych ugrupowań partyjnych. Wrocław był bastionem SPD, co widać w liczbie posłów z tej partii. Znaczący udział mieli także przedstawiciele DNVP i innych ugrupowań republiki. Na koniec w momencie upadku systemu samorządowego weszli do sejmu prowincjonalnego jeszcze posłowie z NSDAP, którzy zaraz potem stracili mandaty z chwilą likwidacji samorządu prowincjonalnego.

Podobne tendencje widać w wyborach w okręgu wrocławskim (zob. tabela 15).

Tabela 15. Posłowie z okręgu wrocławskiego do sejmu prowincjonalnego w latach 1921–1933

Lp.	Imię i nazwisko posła	Zawód posła	Okres posłowania	Ugrupowanie polityczne
1.	August Klose	kierownik urzędu obwodowego i gminnego w Muchoborze Wlk.	1921, 1925, 1929	SPD
2.	Gustav Schiffer	kasjer okręgowy w Oporowie (ob. Wrocław)	1933	SPD

Cd. tab. 15

Lp.	Imię i nazwisko posła	Zawód posła	Okres posłowania	Ugrupowanie polityczne
3.	Gustav Scholich	radny miejski we Wrocławiu	1921	SPD
4.	Helene Thomas-Franz	zob. tabela 14	1925 (1921 wałbrzyski, 1933 wrocławski grodzki)	SPD
5.	baronowa Käthe von Fromberg-Schottwitz	zob. tabela 14	od 13 III 1931 (1925 Wrocław grodzki)	DNVP
6.	Marie-Alice Lewald	posiadaczka majątku Św. Katarzyna	1929 (złożyła mandat 28 II 1931)	DNVP
7.	Wilhelm von Lieres	były landrat, Rzeplin	1925	DNVP
8.	Ernst Rothkirch	rektor we Wrocławiu	1921 (1925 w namysłowsko-sycowskim)	DNVP
9.	Gustav Bartels	radca rejencyjny i budowlany w Karłowicach (ob. Wrocław)	1921, 1925	Centrum
10.	Tina Koerner	zob. tabela 14	1933 (1925 średzki, 1929 wrocławski grodzki)	Centrum
11.	Paul Zanona	zob. tabela 14	1929 (1925 Wrocław grodzki, 1933 Brzeg)	Centrum
12.	Helmut Brückner	gauleiter, Sobótka	1933 (złożył mandat 3 V 1933)	NSDAP
13.	Richard Linke	rzemieślnik artystyczny, kreisleiter w Świdnicy	od 8 V 1933	NSDAP
14.	Wilhelm Schuppius	nadleśniczy, Sobótka	1933	NSDAP

* * *

Przedstawiona ewolucja kształtowania się mandatów do sejmu prowincjonalnego w XIX i XX w. na Śląsku na przykładzie Wrocławia prowadzi do następujących wniosków. Liczba mandatów stale się zwiększała, a to wiązało się ze zmianami w prawie wyborczym. W I połowie XIX stulecia obowiązywał system stanowy, wyborcy byli podzieleni na stany, co było reliktem ustroju feudalnego. Posłowie siłą rzeczy reprezentowali warstwy społeczne najbogatsze i najbardziej wyrobione politycznie. Sytuacja w ciągu XIX w. niewiele się zmieniała, a Wiosna Ludów w niewielkim stopniu wpłynęła na sytuację różnych grup wyborców. Dopiero ustanowienie II Rzeszy w 1871 r. doprowadziło do upadku systemu stanowego. Posłowie mieli być teraz wybierani w okręgach wyborczych, które pokrywały się z obszarami powiatów. Było to bardziej demokratyczne rozwiązanie, ale w praktyce oblicze społeczne sejmów prowincjonalnych zmieniło się w niewielkim

stopniu: nadal dominowały w nim elity szlachecko-mieszczańskie (uzupełnione przez burżuazję). Dopiero „rewolucja listopadowa” w 1918 r. obaliła ten stary system wyborczy i wprowadzono polityczne (partyjne) wybory, które w istotny sposób upolityczniły samorząd prowincjonalny, czyniąc z niego trybunę walki głównych sił politycznych, z których zwycięsko wyszli narodowi socjaliści — w 1933 r. obalili znieawidzony przez siebie system weimarski, niszcząc przy tym samorząd prowincjonalny.

Breslau und der Bezirk Breslau in den Wahlen des Provinzial-Landtages in Schlesien im 19. und 20. Jahrhundert

Zusammenfassung

Der Verfasser präsentiert die Stelle Breslaus als Hauptstadt der Schlesischen Provinz und seines Bezirkes in den Wahlen in den Provinzial-Landtag in Schlesien. Einerseits stellt er allgemeine Informationen über die Grundsätze des Wahlrechtes zu dem Provinzial-Landtag vor, was für die Exposition der Titelerwägungen erforderlich ist und andererseits schildert vor diesem Hintergrund die im Titel genannte Problematik. Der Beitrag ist in Zeitabschnitte geteilt, die aus den Änderungen der Grundsätze des Wahlrechtes in Preußen und in Schlesien hervorgehen. Die Arbeit ist mit Personalinformationen zu den breslauer Abgeordneten vervollständigt. Die vorgestellte Evolution der Gestaltung der Mandate zu dem Provinzial-Landtag im 19. und 20. Jahrhundert in Schlesien am Beispiel von Breslau führt zu folgenden Schlussfolgerungen. Die Zahl der Mandate wuchs ständig, was mit den Veränderungen im Wahlrecht verbunden war. In der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts galt das Ständesystem, die Wähler waren in Stände geteilt, was ein Relikt der feudalen Ordnung war. Die Abgeordneten vertraten die reichsten und politisch am meisten erfahrenen sozialen Schichten. Die Lage im Laufe des 19. Jahrhunderts änderte sich wenig, und der Völkerfrühling hatte nur einen kleinen Einfluss auf die Lage verschiedener Wählergruppen. Erst die Errichtung des II. Reiches im Jahre 1871 führte zum Fall des Ständesystems. Die Abgeordneten sollten jetzt in Wahlkreisen gewählt werden, die sich mit den Kreisflächen deckten. Dies war mehr demokratisch, jedoch in der Praxis änderte sich das soziale Antlitz des Provinzial-Landtages in geringem Grade, weiterhin dominierten in ihm die adelig-bürgerlichen Eliten (ergänzt durch die Bourgeoisie). Erst die November Revolution von 1918 brach dieses alte Wahlsystem — es wurden politische (parteiliche) Wahlen eingeführt, die die provinzielle Selbstverwaltung wesentlich politisierten und aus ihr eine Tribüne des Kampfes der wichtigsten politischen Kräfte machten. Aus diesem gingen die Nationalsozialisten siegreich hervor, die 1933 das gehasste Weimarsystem stürzten, gleichzeitig die provinzielle Selbstverwaltung vernichtend.

